

Є. Б. Новікова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Структурно-семантичні особливості відносних прикметників як об'єкт науково-теоретичного вивчення

Новікова Є. Б. Структурно-семантичні особливості відносних прикметників як об'єкт науково-теоретичного вивчення. У статті проаналізовано різноманітні погляди мовознавців на диференціацію прикметників сучасної української мови. Простежено закономірності зміни семантико-граматичних властивостей ад'єктивів унаслідок їхнього переходу з одного лексико-граматичного розряду до іншого. З'ясовано семантико-словотвірні особливості відносних прикметників та способи й засоби їхнього творення.

Ключові слова: *відносний прикметник, ад'єктив, семантико-словотвірні особливості, лексико-граматичні розряди.*

Новикова Е. Б. Структурно-семантические особенности относительных прилагательных как объект научно-теоретического изучения. В статье проанализированы разнообразные подходы лингвистов к дифференциации прилагательных современного украинского языка. Прослежены закономерности изменений семантико-грамматических свойств адъективов в результате их перехода из одного лексико-грамматического разряда в другой. Выявлены семантико-словообразовательные особенности относительных прилагательных и способы и средства их образования.

Ключевые слова: *относительное прилагательное, адъектив, семантико-словообразовательные особенности, лексико-грамматические разряды.*

Novikova Ye. B. Structural and semantic features of relative adjectives as an object of scientific and theoretical study. Various linguists' approaches to the differentiation of modern Ukrainian adjectives have been analyzed. The regularities of changes in semantic and grammatical properties of adjectives as a result of their transition from one lexical and grammatical category to another have been presented. The most common ways of word formation of relative adjectives, means and methods of their forming have been identified.

Key words: *relative adjective, semantic and derivational features, lexical and grammatical categories.*

Прикметник як частина мови неодноразово був об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних мовознавців (О. Безпояско, В. Виноградов, К. Городенська, Л. Булаховський, І. Вихованець, А. Грищенко, В. Горпинич, М. Дорошенко, А. Загнітко, Є. Карпіловська, О. Кубрякова, І. Пасічник, М. Плющ, О. Шевчук та ін.).

Більшість учених [4, 5, 6] вважають типовим визначення прикметника як частини мови, що виражає ознаку предмета безпосередньо або через його відношення до чогось.

Дослідники звертають увагу на той факт, що категоріальне значення прикметника української мови полягає у вираженні ознаки без участі таких граматичних категорій, як час і вид, оскільки слова цього лексико-граматичного розряду позначають статичну ознаку, позбавлену процесуально-часових характеристик. Завжди вживаючись з іменниками, ад'єктиви узгоджуються з ними, тоб-

то мають форми роду (в однині), відмінка і числа співвідносних іменників. Це, безперечно, свідчить про те, що значення кожного прикметника розкривається через його зв'язок з іменником, а іноді навіть у реченні.

Предмет може мати різні ознаки, результатом чого є розширення поняття ознаки, яке передає прикметник, і залучення найрізноманітніших значень: кольору, розміру, смаку, матеріалу, відношення до простору, часу, належності і т. ін. Найбільша кількість дискусійних питань стосується визначення лексико-граматичних розрядів прикметника, а також з'ясування семантико-словотвірних особливостей відносних прикметників, оскільки ці ад'єктиви завжди вторинного походження і їхня семантика ґрунтується на значенні мотивувальної бази, яка може стосуватися предмета, дії, кількості тощо.

Мета статті – вивчити погляди мовознавців на диференціацію прикметників сучасної

української мови та виявити закономірності зміни семантико-граматичних властивостей ад'єктивів унаслідок їхнього переходу з одного лексико-граматичного розряду до іншого, а також уточнити особливості словотвірної семантики відносних прикметників та способів і засобів їхнього творення.

Специфічною властивістю прикметника А. Грищенко, В. Горпинич та К. Городенська вважають протиставлення двох семантико-граматичних груп: якісні і відносні прикметники [6:84]. Найважливішим у цьому поділі, як наголошує А. Грищенко, є той факт, що якісні прикметники можуть виявляти ознаку більшою або меншою мірою, утворюючи ступені порівняння. Крім того, В. Горпинич, класифікуючи прикметники за характером самої ознаки та за способом її позначення, у межах відносних ад'єктивів виділяє присвійні і порядкові прикметники, наголошуючи на тому, що відносні мають лише похідну основу, а якісні – здебільшого непохідну. За способом позначення ознаки мовознавець розрізняє прикметники номінативні та займенникові. Традиційна граматики [5] займенникові прикметники та займенникові іменники розглядає як різновид окремої частини мови – займенника.

Залежно від типу ознаки, що лежить в основі семантики слова (здатність виявляти прямі, безпосередні властивості предмета або вказувати на відношення предмета до інших предметів чи на належність предмета особі тощо), І. Білодід класифікує прикметники на чотири групи: якісні, відносні, присвійні та порядкові [10], причому присвійні та порядкові ад'єктиви становлять у нього окремі лексико-граматичні розряди.

За такими ж ознаками М. Жовтобрюх, Б. Кулик [7], О. Пономарів [11] розподіляють ад'єктиви на три основні групи: якісні, відносні та присвійні. Кожна з цих груп має свої граматичні особливості, але межі між ними не завжди чіткі, а належність прикметника до тієї чи тієї групи часто може змінюватись залежно від контексту.

Порядкові слова автори «Русской грамматики» виділили в окремий розряд, назвавши їх порядковими прикметниками і зблизили їх із займенниковими прикметниками, оскільки ці одиниці можуть вказувати на відповідне місце в ряді однорідних предметів [3].

За характером ознаки К. Городенська поділяє прикметники на якісні, відносні та присвійні, виділяючи також займенникові та по-

рядкові прикметники (*перший, третій, двадцятий* та ін) [1].

Дотримуються традиційного погляду на лексико-граматичні категорії прикметників М. Плющ та І. Юшук, поділяючи усі ад'єктиви на якісні, відносні і присвійні розряди. Крім того, учені звертають увагу на той факт, що у певному контексті прикметники можуть набувати інших значень, утворюючи проміжні групи: відносно-якісні, якісно-відносні, присвійно-відносні, присвійно-якісні [9:97]. Багатозначні слова своїм прямим значенням можуть лишатися в межах відносних, а на основі переносних значень вони поступово набувають якісних ознак, хоча на сучасному етапі сприймаються ще як похідні. Так, назви ознак предметів за різними відношеннями у контексті можуть набувати ознак якісних прикметників і вживатися на позначення кольорової характеристики (*вишневий сік і вишнева хустка, бузковий куц і бузковий відтінок, малиновий напій і малинове пальто*), а також інших якісних ознак (*срібна ложка і срібна голова (сива); дерев'яний стіл і дерев'яний язик (нерухомий); батьківські збори і батьківське ставлення (чуйне)*).

Проміжні розряди прикметників є наслідком незавершеності становлення нових семантичних відтінків на основі переносних значень слова. Розподіл прикметників і віднесеність їх до певних семантико-граматичних розрядів може здійснюватися, на думку М. Плющ, на рівні основних значень [9], а перехід прикметників з одного семантико-граматичного розряду в інший виявляється в межах контексту.

Подекуди навіть трапляється, що відносно-якісні прикметники, завершуючи процес семантичних перетворень, набувають якісних ознак – здатність утворювати окремі форми ступенів співвідносної та безвідносної міри якості: *творчий – більш творчий, найбільш творчий; діловий – менш діловий, найменш діловий; картинний – занадто картинний; мирний – дуже мирний*. Такі прикметники, як зазначають дослідники, можуть ставати твірними основами іменників з абстрактним значенням (*творчість, картинність*) або прислівників (*творчо, картинно, мирно*) і вступати в антонімічні та синонімічні зв'язки з якісними прикметниками.

Специфічною ознакою присвійних прикметників, які втрачають семантику присвійності й набувають ознак відносності, є вхо-

дження їх до розряду присвійно-відносних (*вовча зграя, лисячий комір, дівочі очі*).

Присвійні прикметники можуть також поступово набувати якісних ознак. Такі прикметники виділяють в окрему групу присвійно-якісних, наприклад: *вовчий апетит, заяча душа, лисяча посмішка, крокодилячі сльози*.

Крім названих проміжних груп прикметників, деякі вчені (С. Караман, М. Радишевська) виділяють якісно-відносні. Йдеться про якісні прикметники, які у певному контексті становлять із відповідним іменником сталі термінологічні конструкції: *м'який знак, голосний звук, чорна металургія, сліпий політ*.

Якісні прикметники, як зазначалося вище, з сучасного погляду здебільшого не мотивовані іншими словами (*білий, гарний, високий, цілий*), а всі без винятку відносні прикметники мотивуються іншими частинами мови – іменниками (*дерев'яний, тракторний, радянський*), дієсловами (*лікувальний, будівельний, вихований*), прислівниками (*сьогоднішній, вчорашній, торішній*), а також словосполученнями (*минулорічний, десятихвилинний, дванадцятиповерховий*) [7]. Отже, відносні прикметники зберігають структурно-морфологічні зв'язки зі словами, від яких вони утворені — іменниками, дієсловами, прислівниками, числівниками. Виняток становить лише невелика кількість давніх відносних прикметників, етимологія яких не зовсім прозора і встановлюється шляхом лінгвістичного аналізу (*озимий, ярий*), а також ряд прикметників іншомовного походження (*архаїчний, елементарний, нормальний, соціальний та інші*).

Безпосередня співвіднесеність з іменниками, дієсловами та іншими частинами мови зумовлює, зокрема, і ту особливість відносних прикметників, що вони, на відміну від якісних прикметників, нерідко бувають синонімічними з іменником у непрямих відмінках (непохідним чи віддієслівним, з прийменником і без нього) або з дієслівною конструкцією у формі підрядного означального речення, напр.: *джерельна вода* (вода з джерела), *міський транспорт* (транспорт міста), *випадний звук* (звук, що випадає), а також *грибний тиріг, присадибна ділянка, свердлильний інструмент* та інші.

З конкретною предметною співвіднесеністю відносних прикметників пов'язана їх властивість передавати лише незмінну, сталу щодо міри вияву ознаку. Це спричиняє такі граматичні, лексико-граматичні і словотвірні особливості відносних прикметників, як відсут-

ність форм ступенювання і форм суб'єктивної оцінки, неможливість утворення від них прислівників на -о, -е, абстрактних іменників тощо.

На думку І. Вихованця, усі прикметники розподіляються на два великі семантико-граматичні класи: первинні прикметники і вторинні. Ті, що позначають якісний стан предмета і членуються тільки на корінь та закінчення, належать до первинних, напр.: *молодий, старий*. Прикметники, що стосуються ознаки, яка має явний похідний характер і сформувалася через відношення до предмета, дії та ін., називають вторинними. Слід зауважити, що деякі якісні ад'єктиви в морфологічній будові мають ще й суфікси або префікси: *соковитий, безмежний*.

Семантика відносних прикметників є складною і різноманітною, оскільки, незважаючи на закономірність її формування, у контексті вона модифікується, уточнюється, набуває сталої ознаки. Такі прикметники можуть виражати відношення до предмета «як типову постійну ознаку» (*дерев'яна ручка*) або «тимчасову ситуативну ознаку іншого предмета, а не зв'язок із ним» (*санаторний бранець*). Залежність семантики від словотвірної форми найбільш чітко виявляється у прикметників, утворених на основі одного мотивата за допомогою різних формантів.

Поповнення класу відносних прикметників відбувається внаслідок появи нових слів на основі іменників, прикметників, дієслів за допомогою суфіксів, префіксів, конфіксів та складання основ. Дослідники зазначають, що найчастіше ці ад'єктиви утворюються за допомогою таких суфіксів:

а) -н-: на означення відношення до матеріалу (*мучний, м'ясний, срібний*); місця або простору (*стінний, районний, північний*); часу (*вечірній, годинний, сезонний*); різних предметів за їх призначенням (*машинний, народний*);

б) -альн-(-яльн-), -ильн-: на означення різних предметів за їх призначенням (*складальний, театральний, експериментальний, обручальний*);

в) -ськ-, -зьк-, -цьк-: для вираження ознаки за місцем, родом занять, соціальним станом, національністю тощо (*морський, інститутський, український, одеський*);

г) -ан- (-ян-): на означення матеріалу, з якого зроблено предмет (*тионяний, гречаний*);

д) -ичн-, -ічн- (-їчн-), -арн- (-ярн-): що виражають відношення до певної галузі науки, техніки, громадсько-політичного напрямку,

навчального процесу тощо (лінгвістичний, гуманітарний, молекулярний);

е) -ч-: указує на сталу ознаку у віддієслівних прикметниках (виборчий, споживчий, господарчий);

ж) -шн-, -жн-: на означення часу (завтрашній, торішній).

Слід відзначити, що від однієї й тієї ж основи за допомогою різних суфіксів можуть утворюватися як якісні, так і відносні прикметники, напр.: *очна* (ставка) і *очкастий, окатий; лісовий, лісний і лісистий* [7]. Але не завжди цей процес пов'язаний із вибором суфікса, тому що якість або відносність прикметника залежить від значення твірної основи, напр.: для відносних прикметників твірною базою є відповідні іменники *край, гай, поле*, а для якісних прикметників *життєвий, вольовий* – субстантиви *життя, воля*.

Більшість дослідників підкреслюють той факт, що суфіксальний спосіб словотворення відносних прикметників у сучасній українській мові має найбільшу продуктивність. Найчастіше твірною базою для такого типу похідних є іменники.

Для іншомовних відносних прикметників характерним є префіксальний спосіб словотворення із залученням запозичених формантів (анти-, дис-, ультра-, де- і т. ін.): *антидемократичний, диспропорційний, ультразвуківий*. З огляду на свою семантичну різноманітність префікси переважно поєднуються з дієсловами, рідше з прикметниками та іменниками.

Продуктивним також для деривації відносних прикметників є конфіксальний спосіб, який реалізується такими конфіксальними формантами: без-...-н-, від-...-н-, за-...-ов-, до-...-ськ-, між-...-н-, на-...-ов-, над-...-ськ-, перед-...-ов-, під-...-н-, під-...-ов-, після-...-ан-, по-...-н-, не-...-н- і т. ін. (*безатомний, віддієслівний, заставковий, дорадянський, міжнародний, накістковий, надморський, передгрозовий, підвіконний, підґрунтовий, післявесняний, поурочний, непролазний*). На позначення одних і тих же ознак можуть використовуватися різні суфікси за наявності того ж префікса. Наприклад: зі значенням «такий, що не має або позбавлений чогось» утворюються похідні прикметники за допомогою таких формантів: без-...-н-, без-...-ов-(-ев-), без-...-ан-, без-...-о- (*безатомний, безкласовий, безстатевий, безвітряний, безвусий*). Конфікси перед-...-н-, перед-...-ов-(-ев-), перед-...-ськ-, перед-...-ан- є носіями словотвірних значень «такий, що передреє в часі або

відбувається раніше від того, на що вказує твірна основа» (*передвечірній, передгрозовий, передполудневий, передз'їздівський, передвесняний*). За допомогою префікса під-, який може поєднуватися із суфіксами -н-, -ов-(-ев-), -ськ-, -ан-, утворюються нові слова *підвіконний, підґрунтовий, підкореневий, підкарпатський, підкроквяний* із загальним словотвірним значенням «такий, що підлягає комусь чи чомусь або підпорядкований кому-небудь».

Поодинокими є випадки утворення відносних прикметників складанням основ. Насамперед це ад'єктиви, що постали внаслідок поєднання двох прикметникових основ за допомогою інтерфікса (*робітничо-селянський, комерційно-активний*). Збереження власних суфіксів у складі обох основ є особливістю таких прикметників. Крім того, базою для відносних складних прикметників можуть бути іменникові основи, які поєднуються з прикметниковими, дієслівними, прислівниковими, числівниковими твірними. В окремих випадках спостерігаємо складну суфіксацію (*державорозбудовчий*).

Отже, усі названі вище факти дають підстави говорити про те, що у мовознавстві протягом тривалого часу не сформувалося єдиної усталеної думки про лексико-граматичні та словотвірні категорії прикметників, хоча більшість лінгвістів дотримуються традиційного погляду щодо розподілу ад'єктивів на якісні, відносні та присвійні. Особливістю відносних прикметників є збереження структурно-морфологічних зв'язків зі словами, від яких вони утворені: іменників, дієслів, прислівників, числівників. Семантика відносних ад'єктивів є складною і різноманітною, оскільки, незважаючи на закономірність її формування, у контексті вона модифікується, уточнюється, набуває сталої ознаки, унаслідок чого утворюється такий проміжний розряд, як відносно-якісні прикметники. Для словотворення відносних прикметників у сучасній українській мові найбільшу продуктивність виявляє суфіксація. Твірною базою для такого типу похідних найчастіше є іменники. Префіксальний спосіб словотворення із залученням запозичених формантів є характерним для іншомовних відносних прикметників. Не менш продуктивним для деривації відносних ад'єктивів є і конфіксальний спосіб, причому на позначення одних і тих же ознак можуть використовуватися різні суфікси за наявності того ж префікса. Поодинокими є випадки утворення відносних прикметників складанням основ.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
2. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование / Ж. Ж. Варбот. — М. : Наука, 1969. — 230 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык / В. В. Виноградов. — М. : Высшая школа, 1986. — 640 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. — К. : Наукова думка, 1988. — 256 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підручник] / В. О. Горпинич. — К. : Академія, 2004. — 334 с.
6. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. — К. : Наук. думка, 1978. — 208 с.
7. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. — К. : Наукова думка, 1984. — 256 с.
8. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. — М., 1973.
9. Плющ М. Я. Граматика української мови : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] / М. Я. Плющ. — К. : Вища школа, 2005. — 286 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [заг. ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наукова думка, 1969. — 140 с.
11. Сучасна українська мова: [підручник] / [ред. О. Д. Пономарева]. — 2-ге вид., перероб. — К. : Либідь, 2001. — 400 с.
12. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. — М., 1968. — 311 с.
13. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. — К. : Либідь, 2004. — 640 с.

УДК 811.161.1'374:367.623

И. П. Суима

Днепропетровский национальный университет им О. Гончара

Сфера функционирования сложных прилагательных со значением национально-территориальной принадлежности

Суїма І. П. Сфера функціонування складних прикметників зі значенням національно-територіальної приналежності. В даній статті розглянуто основні сфери функціонування складних прикметників зі значенням національно-територіальної приналежності в російській мові; визначено зв'язок між структурними особливостями лексичних одиниць, що аналізуються, та їх функціональним навантаженням; здійснено аналіз способів фіксації складних прикметників зі значенням національно-територіальної приналежності, які часто використовуються в різних сферах людської діяльності, в лінгвістичних та енциклопедичних лексикографічних виданнях російської мови; визначено основні функціональні стилі, що характеризуються вживанням прикметників, що розглядаються в запропонованій статті.
Ключові слова: *складні прикметники, національно-територіальне значення, сфера функціонування, функціональний стиль, структурні особливості.*

Суима И. П. Сфера функционирования сложных прилагательных со значением национально-территориальной принадлежности. В данной статье рассмотрены основные сферы функционирования сложных прилагательных со значением национально-территориальной принадлежности в русском языке; определена связь между структурными особенностями анализируемых лексических единиц и их функциональной нагрузкой; осуществлен анализ способов фиксации сложных прилагательных со значением национально-территориальной принадлежности, которые часто используются в разных сферах человеческой деятельности, в лингвистических и энциклопедических лексикографических изданиях русского языка; определены основные функциональные стили, которые характеризуются употреблением прилагательных, анализируемых в предлагаемой статье.

Ключевые слова: *сложные прилагательные, национально-территориальное значение, сфера функционирования, функциональный стиль, структурные особенности.*